

MERYEM ANA (THEOTOKOS) KONSTANTİNOS LİPS MANASTIRI KİLİSESİ (FENARÎ İSA CAMİİ)

ESRA GÜZEL ERDOĞAN*

G ünümüzdeki adıyla Fenarî İsa Camii, şehrin en yoğun merkezlerinden birinde hemen yanı başındaki yoğun kalabalığa rağmen bin yılı aşkın süredir, zaman içinde bazı parçalarını kaybetmişse de yerli yerinde durmaktadır. Yapı, bir suriçi manastırı olarak inşa edilmiştir. Ardından şehir tarihinin Bizans döneminde uğradığı en şiddetli yıkımlardan birine Latin dönemine tanıklık etmiştir. İmparator VIII. Mikhael, her ne kadar yönetim döneminin ardından Katolik kilisesi ile birleşme isteği ve bu nedenle attığı adımlar sebebiyle Ortodoks kilisesi tarafından lanetlenmiş biri olsa dahi onun eşi Theodora tarafından manastır onarılarak *philanthropik* bir kuruma dönüşmüştür. Bu kurumun *philantropia* anlayışı diğerlerinden farklıdır. Zira en önemli ek yapısı olan 12 yataklı küçük hastanesinin dış dünyadakilere hizmet ettiğini düşünmek gereksizdir. Yapı sadece banilerini ve onun soyundan gelenleri koruma güdüsü ile oluşturulmuştur. Bizans'ın son dönemindeki politik güvensizlik nedeniyle başta imparatorluk ailesi olmak üzere bütün güç sahiplerinin kendilerini güvence altına alma yöntemlerinden biri manastır inşa etmektir ve bu bağlamda politik bir karmaşa ve tehlike hâlinde sığınma yeri olarak Lips Manastırı da tekrar inşa edilmiştir. İktidar dönemi boyunca

* Marmara Üniversitesi

1- Meryem Ana (Theotokos) Konstantinos Lips Manastırı Kilisesi (Fenarî İsa Camii, H. Ö. Camcı)

babasından farklı olduğunu iddia etmekle uğraşan oğlu II. Andronikos tarafından manastıra pek çok bağışta bulunmuş ve manastır Palaiologos ailesi için bir mezar kilisesi olarak hizmet etmiş ve tüm Bizanslıların hayali olan manastıra gömülme isteğini bu aile için gerçekleştirmiştir. Yapı Bizans'ın son dönemindeki politik karmaşanın, imparatorluk ailesi fertlerinin bile kendilerini güvence altında görmemelerinin önemli bir işareti olarak hâlâ ayakta durmaktadır.

Lips Manastırı, Bizans döneminde Likos vadisi denilen alanda, bugün ise Fatih ilçesi sınırları içerisinde Vatan Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Lips Manastırı'ndan ilk defa modern kaynaklarda Patrik Konstantinos tarafından yazılan 1861 tarihli *Constantiniade* adlı kaynakta Panakhrantos Manastırı olarak bahsedilmektedir. Bu ismin kaynağı ise kuzey kilisesi dışında dar bir korniş üzerinde bulunan kitabe kuşağında geçen yazıttır. Yapının ayrıntılı bir betimlemesi Paspates

tarafından *Byzantinai Meletai* adlı kaynakta verilmektedir. Paspates'in bu yapıyı Ayasofya yakınındaki bir diğer Panakhrantos Manastırı ile karıştırmış olması muhtemeldir. Sonrasında Pulgher, Mordtmann, Van Millingen, Ebersolt, Thiers ve N. Brunov da yapıdan bahsederler. Bütün araştırmacılar Bizans metinlerine dayanarak kuzey kilisenin Konstantinos Lips adlı İmparator VI. Leon (886-912) ve Konstantinos Porfirogennetos (913-959) dönemlerinde yüksek mevkide bulunan bir devlet adamı tarafından yapıldığını belirtmektedirler. Yapının açılışı İmparator VI. Leon'un da katıldığı ve 907 veya 908'de gerçekleşen bir ayinle olmuştur. İmparator Konstantinos Porfirogennetos, Konstantinos Lips'ten *protospatharios* olarak bahsetmektedir.¹ Yapının Palaiologoslar (1223-1453) dönemine dek olan tarihi hakkında kaynaklardan yeterli bilgi sahibi olunamamaktadır. Ancak, yapı Latin istilasından sonra, VIII. Mikhael Palaiologos'un (1223-1282) karısı ve II. Andronikos'un (1282-1328) annesi Theodora Palaiologina tarafından büyük çaplı bir onarım görmüştür. Theodora yapı kompleksinde büyük bir onarım yaptıranın dışında güneye Vaftizci Yahya'ya ithaf ettiği bir kilise daha yaptırmış ayrıca 12 yataklı bir de hastane benzeri yapıyı daha inşa ederek manastır kompleksini genişletmiştir. Theodora Palaiologina tarafından yapı Bizans'ın son hükümdarlık ailesi olan Palaiologoslar için bir mezar kilisesi olarak düşünülmüştür. Bu dönemin önemli tarihçisi Gregoras'a göre, bu komplekste II. Andronikos ve Theodora Palaiologina da dâhil olmak üzere birçok aile ferdi gömülmüştür.

¹ Protospatharios: Bizans İmparatorluğu döneminde VIII. ile XII. yüzyıllar arasında yüksek rütbeli generallerin veya yerel yöneticilerin atandığı en yüksek rütbelerden birisidir.

Theodora Palaiologina'nın bu yapıya dair *typikon*unda ayrıntılı olarak bağışlanan bütün mallar ve manastırın nasıl yönetileceğine dair kurallar belirtilmektedir.

Yapının hangi dönemde kiliseden camiye çevrildiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Kimi görüşlere göre bu düzenleme Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminde 1460-1480 yılları arasındaki bir zaman diliminde yapılmıştır. Bir diğer görüş ise II. Bayezid (1481-1512) döneminde bunun gerçekleştiğini iddia etmektedir. Ancak 1929 yılı civarında yapıdaki kazıyı yürüten Th. Macridy'nin incelemelerine göre bu dönüştürme sadece Theodora tarafından eklenen güney kilisede gerçekleştirilmiştir. Kuzeydeki XI. yüzyıla tarihlenen ilk kilise ise bir tekke olarak düzenlenmiştir. Bu görüşü güney kiliseye eklenen ancak kuzeydekinde bulunmayan mihrap, minber gibi eklemeler desteklemektedir. Ayrıca 1498 yılında Rumeli Kazaskeri Fenarîzade Alaeddin Ali tarafından güney kilisenin güneydoğu duvarına bir minare de eklenmiştir. Yapının 1636 yılında dönemin sadrazamlarından Bayram Paşa tarafından köklü bir onarım gördüğü vakıf defterlerinden anlaşılmaktadır. Bu tadilat sırasında güney kiliseye yeni bir minber inşa edilmiş, kuzey kilise de tekke olarak düzenlenmiştir. Yapının mescit olduğu dönemde imamı olarak görev yapan İsa el-Mahvî manastırdan geriye kalabilmiş hücreleri Halvetî zaviyesine dönüştürmüştür. Yapı bu tarihe dek kayıtlarda Manastır Mahallesi'ndeki cami olarak geçmekteyken, bu tarihten itibaren dönüşümü gerçekleştiren iki kişinin adlarının birleşimi olan Fenarî İsa adıyla anılmaya başlanmıştır. Yapı, 1636, 1782, 1784 ve 1803 tarihlerindeki şehir yangınlarında ağır zarar görmüştür. 1831'de dönemin padişahı tarafından tamir edildiği düşünülmekteyse de

kesin bir bilgi yoktur. Yapı son büyük yıkımdan, 1917'deki büyük bir yangından ardından uzun bir süre harabe hâlinde kalmıştır. Yapının kaderi Macridy ve Casson'un ziyaretleriyle değişmiştir. Bu kişiler yapı üzerinde büyük çaplı bir incelemeye girişmişlerdir. Macridy, kazıya dair raporlarında Konstantinos Lips'in yapısı öncesinde aynı yerde bulunan bir başka yapının varlığını tekrar belirtmektedir. Yapının ayrıca apsis yan hücrelerinde yapılan çalışmalarda da yer döşemelerinin X. yüzyıldan ziyade VI. yüzyıla ait bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmıştır. Macridy ve Casson yaptıkları kazılarda bu erken tarihli yapıya ait yer döşeme kalıntıları ve duvar izleri bulduklarını belirtmektedirler. Burada ayrıca günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri koleksiyonunda bulunan opus sectile tekniğinde mermerden yapılmış İmparatoriçe Aelia Eudokia'yı bir azize şeklinde gösteren, X veya XI. yüzyıla tarihlendirilen ikona ele geçmiştir. Yapıya ait minare 1942'de yıkılmıştır ve yapı 1947'de kısmen bir tamirat daha gördüyse de 1930-1960 arasındaki uzun dönemde neredeyse tamamen sahipsiz bırakılmıştır. Bu dönem zarfında bir süreliğine Ayasofya Müzesi'nin kontrolü altına girmiştir. Yapının kaderi bir kez daha 1960-1963 arasında Amerikan Bizans Enstitüsü tarafından yapılan kazının ardından değişmiştir. Bu çalışmanın ardından yapı, cami olarak tekrar ibadete açılmıştır. Yapı önünden geçen Vatan Caddesi'nin inşası sırasında ve günümüzde de tümüyle cami olarak hizmete devam etmektedir.

Yapı bir manastır kompleksinin çekirdeğini oluşturmaktaysa da manastırın ek yapılarından günümüze ulaşabilen yoktur. Sadece her biri farklı dönemlerde inşa edilmiş birbirine bitişik üç yapıdan oluşmaktadır. Kuzeyde bulunan erken

tarıhli kilise binası Meryem Ana'ya ithaf edilmiş olup Bizans mimarisinde kare içinde haç planlı ya da kapalı Yunan haçı olarak tanımlanan plan biçimine sahiptir. Yapının daha erken tarihli bir başka yapı üzerine inşa edildiği 1960-1963 arası yapılan kazılarla kesinlik kazanmıştır. Bu durumda Konstantinos Lips'in daha önce mevcut olan bir kiliseyi genişleterek tamir ettiğini düşünmek yerinde olacaktır. Yapının inşasında da adı kaynaklarda belirtilmemiş olan bir Roma imparatorunun aynı yerde bulunan mezarına ait taşlar ve VI. yüzyıla tarihlendirilen birtakım taş malzeme devşirme olarak kullanılmıştır. Kuzey ve güney kiliselerini U biçiminde saran ve Geç Bizans dönemi mimarisi için dehlizli plan tipi olarak tanımlanan bir hâle XIII. yüzyılda dönüştürülmüş olduğu açıktır. Bu U biçimli dehlizin kuzeyde olanı günümüze ulaşmamıştır. Güneye bitişik olan diğeri ise Vaftizci Yahya Kilisesi ile birleşik gibi gözükmektedir. Kuzeyde yer alan kilise yapısı beş bölümlüdür. Köşe odaları üzerinde birer küçük şapel daha eklenmiş olması ilgi çekicidir. Ancak bir vakitler bu küçük şapellere girişi sağlayan nartheksin güneyinde bulunan ahşap merdiven artık mevcut değildir. Yapının bu ilk hâliyle Latin istilas (1204-1261) yılları sonrasında ne hâlde olduğu tam olarak bilinmemektedir.

Kuzey kilise olarak tanımlanan bu erken tarihli yapının uzunluğu 14.50 ve genişliği 9.50 m'dir. Yapının nartheksinden ana mekân olan naosa üç kapı ile giriş söz konusudur. Burada merkez konumda bulunan kapı, üzerinde Teselya mermeriyle kaplı bir söve ile çevrilidir. Sövenin üzerinde bir vakitler mevcut olan üç monogramın her biri bir yuvarlak içinde yer almaktadır. Burada yapılan kazılar sırasında bu monogramlar bulunmuştur ve üzerlerindeki harfler "Tanrı Anası, Konstantinos'a işlerinde

2- Meryem Ana (Theotokos) Konstantinos Lips Manastırı Kilisesi (Fenârî İsa Camii)

yardım et." olarak çözümlenmiştir. Yapının duvarları tuğla ve kesme taşın birlikte kullanılmasıyla alması olarak örnektir. Tuğla ve taşlar birbirine kalın harç tabakalarıyla birleştirilmiştir. Yapının apsis bölümünde bir ana apsinin iki

yanında ayine hazırlık mekânları olan *diakonikon* ve *pastoforion* bulunmaktadır. Bu cephe pencerelerle bölümlenmiştir. Yapının çevresinde kubbeye dayanak yapan çatı duvarı üzerine sekiz pencerele bir kubbe oturtulmuştur.

Güney kilise ise yukarıda da belirttiğimiz gibi İmparatoriçe Theodora tarafından XIII. yüzyılda inşa ettirilmiş ve Vaftizci Yahya'ya adanmıştır. İnşa faaliyetinin kesin tarihi belli olmamakla birlikte 1282 tarihinde VIII. Mikhael Palaiologos'un ölümü ile, Theodora'nın 1304 yılında ölümü arasında denk gelen bir tarihte olmalıdır. Bu yapının bir sarnıcın veya bir mahzenin üzerine yapılıp yapılmadığı hâlâ kesinlik kazanmamıştır. XIV. yüzyıl süresince Palaiologosların mezar yapısı olarak hizmet etmesi nedeniyle yapıya iki tarafa doğru uzanan bir dış nartheks, dolayısıyla içinde mezar nişlerini barındıran bir *parakklesion* eklenmiştir. Bu *parakklesion* bölümünün mimari açıdan çok farklı bir özelliği yoktur. Her iki binanın da döşemeleri altına yerleştirilmiş lahitler gibi burada da mezarlar bulunmuştur. Toplam sayıları 22 olan bu lahitler 1930-1960 arasında bina sahipsiz kaldığında parçalanarak ortadan kaldırılmıştır. Yapı kimi kaynaklara göre 1453 sonrasında da bir süre daha mezar kilisesi olarak kullanılmıştır. Güney kilisenin plan tipi ise biri batı, diğeri ise güney cepheden olmak üzere iki girişi olan üç bölüme ayrılmış, dörtgen planlı ve küçük bir kubbeye örtülmüş bir mekândır. Batı yöndeki ana giriş tam olarak yapıya girişin orta aks üzerinde olmasını sağlamaktadır. Bu yapının nartheksi kuzeydekinin devamı gibi gözükmekle beraber daha geniştir. Kubbe apsis yönünden başlayan iki kemer ve giriş yönünden iki serbest ayak üzerine oturtulmuştur. Ancak yapıda Türk dönemi zeminin altında kazılar sırasında toplamda altı tane olması muhtemel dört sütuna ait kaide bulunmuştur. Bu da akla günümüzde kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin Türk döneminde yapılmış olabileceğini getirmektedir. Kubbe de aynı şekilde Türk döneminde yeniden inşa edilmiş olmalıdır. Apsis önünde bema kemeri mevcuttur. Apsis cephesi içten pencereler, dıştan ise bu

pencere açıklıklarını bölen sütunceler ve etrafını çerçeveleyen silmelerle çevrilidir. Yapı malzemesi olarak 4-5 sıra tuğla ile bir taş sırasının alternatif dizilmesiyle bir örgü oluşturulmuştur. Dış cephe dönemine uygun olarak tuğlaların farklı dizilmesiyle oluşturulmuş hareketli bir yüzeydir. Apsis cephesindeki süslemeler dikkat çekicidir ve bu süslemeli kuşaklar tuğlaların zikzak, svastika, meandr ve üçgenler ile pencere açıklıkları etrafında iç içe geçen kemerlerle bezelidir. Theodora Palaiologina'nın yaptırmış olduğu kiliseye muhtemelen XIV. yüzyılda eklenmiş ve yapıyı güney ve batı yönlerden çevreleyen dehliz veya *parakklesion* olarak adlandırılan bölüm, yapının dışında bir nartheks daha oluşturması bakımından dikkate değerdir. Güney kanadı 22 m olup batı kanat 28 m'ye ulaşmaktadır. Genişlik ise sadece 3.50 m olarak ölçülmüştür. İki ayrı giriş ana kiliseye yönlendirmektedir. Türk döneminde kapatılmakla birlikte doğu kanattaki diğer kapı hâlâ işlevini sürdürmektedir. Yapının minaresi bu dehliz bölümünün üzerinde güneybatı köşede yer almaktadır. Yapıda Bizans dönemine ait herhangi bir resim bezemesi günümüze ulaşmamıştır.

KAYNAKLAR

- Eyice, Semavi, "Fenari İsa Camii", *DBİst.A*, III, 277-278.
- Macridy, Theodore, "The Monastery of Lips and the Burials of the Palaeologi", *Dumbarton Oaks Papers*, 1964, c.18, s. 253-277.
- Mango, Cyril, Ernest, J.W. Hawkins, "Additional Notes, Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers*, 1964, c. 18, s. 299-315.
- Marinis, Vasileios, "Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, 2009, c. 63, s. 147-166.
- Megaw, Arthur H.S., "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *Dumbarton Oaks Papers*, 1964, c.18, s. 279-298.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001.

Talbot, Alice-Mary, "Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII", *Dumbarton Oaks Papers*, 1992, c. 46, s. 295-303.